

„mélye nincs, csupán időben”

A táj archeológiája Nemes Nagy Ágnes Balaton című versében

Absztrakt. Nemes Nagy Ágnes Balaton című verse a Szárazvillám kötetben jelent meg először. A nagy kritikai érdeklődést kiváltó szöveget a táj geopoétikai, archeológiai és kultúrtörténeti kontextusai felől vizsgálom. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Balaton szövegbeli tájként miként foglalja magába a földrajzi fogalom geotudományos és kulturális jelentőségét, és hogy a természet a nyelv foucault-i értelemben vett archeológiai teljesítménye révén, esemény- és dologszerűségében, „kijelentésrendszerként” miként válik identitással bíró tájjá.

Nemes Nagy Ágnes költészetében a tárgyias – a szubjektív tartalmakkal megtöltött belső és külső világ egymásmellettségének ábrázolását leváltó – beszédmód poétikai lehetőségeinek a kiaknázása a *Napforduló* kötettől explicit módon van jelen, azonban a tárgyak történetiségének problematizálása iránti igény már a *Szárazvillám* kötetben érzékelhető. Az olyan versek, mint az *Október* és *A Krisztinában* jelzik, hogy a világban fellelhető objektumok már nem alkalmasak valamely eleve adott jelentés vagy jelentéseggyüttes hordozására, valamint arra, hogy a szubjektivitás kivetüléseként jelenjenek meg a szövegben, hanem a tárgyi világ tagolódása, a tárgyak saját arányai, egymáshoz való viszonyulásuk, az emberről leválasztható önazonosságuk, és – innen nézve – az ember által nem irányítható változásaik megfigyelésében, a tárgyak mint archívumok kezelése során válnak a vers témájává, és a nyelv közegében produktívá.¹ Ebben a gyűjteményben szerepel először a *Tájképek* ciklus, amely a látványt és a szemlélő állapotát kölcsönviszonyban definiáló, a térbeli viszonyrendszerek és a tárgyi minőségek érzékleti elkülönбöződése alapján szerveződő szövegeket tartalmaz; és megjelennek olyan narratív versek is, amelyek a teret a bennük lezajló emberi cselekvések és a rájuk vonatkozó mitikus jelentéstulajdonítások összefüggésében látatják (*Balaton, Paradicsomkert*) A két verstípus között az idő problematikája teremt kapcsolódási pontot: míg az *Október*, *A Krisztinában* vagy a *Tájképek* a fizikai folyamatok benyomását tematizálták, és így fragmentált, idősíko-

1 Schein Gábor az első két kötet között érzékelhető hangsúlyváltást monográfiájában olyan folyamatként írja le, amely egyszerre következik a versnyelv hangzó és képpalkotási sajátosságaiból, a szövegtagolás és a szó hatókörének újfajta kiaknázásából. SCHEIN Gábor, *Balaton = Uő, Nemes Nagy Ágnes költészete*, Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1995, 33., 38. Kabdebó Lóránt pedig az absztrakció felé történő elmozdulást tekinti hangsúlyosnak. KABDEBÓ Lóránt, *Az önmegváltás útján: Nemes Nagy Ágnes költészetéről = Uő, Az Újhold költő*, Békéscsaba: Megyei Könyvtár, 1988, 31.

kat, pillanatokat sűrítő képként teszik érzékelhetővé a látványt, addig a narratív egységeket egymáshoz kapcsoló, a mítoszképzésben is érdekelt szövegek a táj történeteinek montírozásával hoznak létre temporális rétegzettséget.

A *Balaton*,² a kötet egyik legnagyobb kritikai érdeklődést kiváltó versét mind a szakirodalom,³ mind a költő önreferenciális szövegei az említett beszédmódbeli váltás egyik első példjaként azonosítják.⁴ Az interpretációk mindenekelőtt az „objektív líra” terminusának alkalmazási lehetőségeire, kritikájára, a versekben megjelenő természeti tárgyak és jelenségek hermetikus jelhasználatára,⁵ a képek és képváltások dramaturgiai teljesítményére,⁶ az ökokritikaiként értelmezhető tájtapasztalatra,⁷ a mitikus táj megjelenésére⁸ mutatnak rá, hozzásegítve az olvasót annak elgondolásához, hogy a szövegben szerveződő térviszonyok miként juttatnak érvényre különböző – esztétikai, morális, szakrális, mediális – jelenségeket. Ritkábban kerül előtérbe az a kérdésfelvetés, hogy hogyan illeszkedik a vers Nemes Nagy Ágnes térpoétikájába, valamint a tájról való beszéd magyar irodalmi hagyományába.⁹ Azonban ha a pálya alakulását „a vallomáslírától az úgynevezett »személytelen tárgyiasság« vagy »tárgyas hermetizmus« felé megtett út egy lehetséges változataként”¹⁰ tekintjük, amelynek metszéspontja a *Szárazvillám* kötet, és egyik

- 2 NEMES NAGY Ágnes, *Balaton = Uő, Összegyűjtött versek*, szerk. FERENCZ Győző, Budapest: Jelenkor, 2016, 75–79. A vers datálása a *Szárazvillám*ban 1951, Ferencz Győző 1950-es keletkezési dátumot valószínűsít. A kéziratban található műfaj- vagy alcímjelölés („Szonáta”) a könyvekből kimaradt. Lásd: NEMES NAGY Ágnes, *Összegyűjtött versek*, FERENCZ Győző (szerk.), Budapest: Jelenkor, 2016, 604. (A későbbiekben a szöveget ebből a kiadásból idézem.)
- 3 Lásd SCHEIN, I. m. (*Balaton* című fejezet).
- 4 „Összetörtem a sorokat. Összetörtem a mondatokat. És: a mondanivalót valahogy más-képp helyeztem el ezek között a formák között. Persze rosszul mondom, mert éppen fordítva történt, a mondanivaló volt az, amely szétfeszítette, széttörte a formát. [...] Pontosán emlékszem rá, hogy melyik volt az első versem, amelyet – idézőjelben – »ilyen-nek« titulálok. Ez a *Balaton*. [...] Miben különbözött ez a vers mindattól, amit előzőleg írtam? Legfőképpen abban, hogy nem volt fogalmilag körülkeríthető tartalma. [...] Sokkal később tudtam megfogalmazni, hogy mindez voltaképpen mit jelent. Rátaláltam egy szakkifejezésre: az objektív lírára.” *Látkép, gesztenyefával: Kabdebó Lóránt interjúja* = NEMES NAGY Ágnes, *A gyufaskatulyától Prométheuszig: Összegyűjtött interjúk és beszélgetések*, NEMESKÉRI LUCA – LÉNÁRT Tamás (szerk.), Budapest: Jelenkor, 2019, 85., 87.
- 5 SCHEIN, I. m., 31–68.
- 6 LÉNÁRT Tamás, *Előtt, között, után: Kép és pillanat a Balaton című versében = „...mi szépség volt s csoda”. Az Újhold folyóirat köre – tanulmányok és szöveggözlések*, BUDA Attila – NEMESKÉRI LUCA – PATÁKY Adrienn (szerk.), Budapest: Ráció, 2015, 18–26.
- 7 BERSZÁN István, „Mégiscsak föld van itt alul, mindenk ellenére föld”: Nemes Nagy Ágnes költészetének ökokritikai olvasata, *Alföld*, 2017/11., 81–97.
- 8 HERNÁDI Mária, *A névre szóló állomás: Nemes Nagy Ágnes prózakölteményei*, Budapest: Szent István Társulat, 2012, 87–91.
- 9 Vö. Uo. Hernádi Mária írása a *Szárazvillám* tájverseit elsősorban a mitikus táj fogalmának működtetése révén pozicionálja.
- 10 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szótest – látvány – hangzás: A költői kép hangolt materialitásának néhány kérdése Babits és Nemes Nagy között = Uő, Költészet és korszakküszöb*, Budapest: Akadémiai, 2018, 93.

emblemikus példája a *Balaton*, akkor a vers poétikai szempontból nemcsak az első kötet természeti elemeket tematizáló verseinek (*A kín formái, Tengeren, Kettős világban*) duális, a belső és a külső világ egymásra vetülését előfeltételező szemléletével, a metaforikus jelentésekkel felruházott tájtapasztalattal, hanem a későbbi szövegekre (*Között, Vihar, Ehnáton éjszakája, A gejzír, A tó, Egy pályaudvar átalakítása*) már hangsúlyosan jellemző, a tájat is nyelvi eseményként szituáló téropoétikai megoldásokkal is kapcsolatba hozható. Rákérdezhetünk arra, hogy a szöveg terében hogyan jön létre maga a táj, hogy a hermetizmusra jellemző „potenciális sokjelentésűség”, a „nyelvi önreferencialitás” és a „kulturálisan szituált jelek jelentésszóródása”¹¹ milyen módon íródik rá, íródik bele a Balaton mint földrajzi fogalom geotudományos és kulturális jelentésségébe, és hogy a természet a nyelv foucault-i értelemben vett archeológiai teljesítménye révén, esemény- és dologszerűségében, „kijelentésrendszerként” miként válik identitással bíró tájjá.¹²

A hét részből, tételből álló, „zenei szerkesztettségű”¹³ költemény első hat egységének a tétje, hogy a rögzített helyzettel nem rendelkező, ezáltal testi kiterjedéssel sem bíró, a képe(ke)t kívülről szemlélő narrátor nézőpontok, fókuszok változtatásával körvonalazza a tájat, és egyúttal jelentésekkel ruházza fel. Mintha a Balaton tájelemeinek mitizált katalógusa tárulna elénk: a víz és a földrész találkozása, a medence és a hegység oppozíciója, a telepített növényzet változatainak felmutatása, a tavat két medencére tagoló félsziget felidézése, a vulkanikus és antropogén folyamatok nyomainak rögzítése adja a vers keretét. A táj ilyen számbavételére való törekvés a magyar líra emblemikus alkotásaival párhuzamos, nemcsak Petőfi tájversei (például *Az Alföld* és *A Tisza*), hanem József Attila költeményei (a *Téli éjszaka* vagy a *Külvárosi éj*) is felfoghatóak a tér bejárásaként, ahol a természet, illetve a város önazonossága a pozíciók és idősíkok váltakoztatásának eredményeként szerveződik. Azonban Nemes Nagy versében hangsúlyozottan van jelen annak tapasztalata, hogy a tájköltemények rendszerint az öröklött és velünk élő tartós tájmitoszok, és a nemzeti identitást meghatározó geopolitikai kontextusok közé illeszkednek.¹⁴ Történeti kódoltságú verseinek tájkonstrukciói a mitikus keretek átrendeződéseként is értelmezhetőek: különösen igaz ez a *Balatonra*, ahol a nemzeti táj hagyomány szempontjából kiemelt jelentőségű képződmény – a Michael Bonbardus latin kifejezése (*Mare Hungaricum*) nyomán először Kazinczy által „Magyar Tengerként” aposztrófált földrajzi egység¹⁵ – a szöveg tárgya. Nemes Nagy verse

11 SCHEIN, *I. m.*, 42., 59.

12 Lásd az archívum diskurzusként értett fogalmát Foucault-nál. „Ahelyett, hogy a történelem nagy mitikus könyvében látnánk felsorakozni a szavakat, amelyek látható betűkre fordítják a korábban és máshol megfogalmazott gondolatokat, valójában rendszerekkel találkozunk a diszkurzív gyakorlatok sűrűségében, amelyek a kijelentéseket (a maguk feltételeivel és megjelenési területeivel rendelkező) eseményekként és (önnön lehetőségüket és felhasználási mezejüket magukba foglaló) dolgokként iktatják be. Azt javasolom, hogy mindezeket a kijelentésszerveket (egyfelől eseményeket, másfelől pedig dolgokat) nevezzük *archívumnak*.” Michel FOUCAULT, *A tudás archeológiája*, ford. PERCZEL István, Budapest: Atlantisz, 2001, 167.

13 SCHEIN, *I. m.*, 57.; LÉNÁRT, *I. m.*

14 Vö. RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténete*, Budapest: Atlantisz, 2022, 262–263.

már megképződött irodalmi hagyományba érkeznek, Csokonai Vitéz Mihály *A tihanyi Ekhóhoz* című költeménye és Kisfaludy Sándor számos műve, különösen a *Szigliget* vagy *A szent-mihályhegyi remete* a Balatonról való költői megszólalás ismert példái, és több olyan, a táj identitását meghatározó motívumot felvonultatnak, amelyek Nemes Nagynál is szükségszerűen megjelennek. A hegy, a szőlő, a bor, valamint az ettől a képhasználattól nem független szakralitás szerepel Kisfaludynál; a tihanyi visszhang legendája mint nőtörténet, valamint a természeti minőségek oppozíciója (a víz és a szárazföld elkülönülése) pedig Csokonainál van jelen: „Szigliget és Keszthely között, / Bele únván borába, / Melyet terem, a szőlőhegy / A Balaton tavába / Hosszú keskeny nyelvet tolt be; / Fél gombolyag képében, / Gömbölyűen domborodott / Hegyecske áll végében. / Tetején egy kápolnának / És remeték lakásának / Omladéka látszik még; – / Mohos, mesés régiség”¹⁶; „Óh, Tihannak rijjadó leánya! / Szállja ki szent hegyed közül. / Ím, kit a sors eddig annyit hánya, / Partod ellenébe ül. // [...] Zordon erők, durva bércek, szírtok! / Harsogjátok jajjaim!”¹⁷ De párhuzam vonható József Attila kései verseinek Balaton-képével is: *A hullámok lágy tánca...* című szövegben a táj az emberi felhasználás pillanatnyisága, és a természet időbeli végtelenségének feszültségében, metszéspontjában tűnik fel: a tó medrében ringó „nagy víz” motívuma, illetve a fiúk és lányok megjelenítése, valamint az éjszaka és a csillagok képe, az ebből kibontakozó kozmikus dimenzió teremt kapcsolatot a két szöveg között: „Mert ez itt egy divatos nyári fürdő. / De némán, hiszen ráér a természet, / a zene mögött zúg az örök erdő.”¹⁸

6

Nemes Nagy versében tetten érhetőek a Balaton konvencionális identitásképző elemei, feltűnnek a Tihanyi-félsziget attribútumai is a „kecskececscs” nevű szőlőfaj, a „levendula-mezők”, a „kisebb tó, a fok mögött”, valamint az alapító oklevelek említésében. Azonban a vers el is lép ettől a hagyománytól azáltal, hogy az ismert balatoni narratívákat további történetek és látványok implikálásával írja szét, mint ha abban lenne érdekelt, hogy a tájat a rá vonatkozó jelentéstulajdonítások dekonstruálásával, a jelentésadás folyamatára való reflektálással mutassa fel. Az első rész a tájban feltűnő ember poétikai toposzával indul, és a térbe illeszkedő emberi test motívumait vonultatja fel, azzal az eltéréssel, hogy nem életképek illeszkednek a kontemplatív egységek közé, ahogy az a tájversekben gyakran megvalósul, hanem egy élettelenek tűnő test látványa, biologikuma íródik be: „Karton fürdőruha-maradvány / Őrzi rajta a századot, / de gyöngé melle, mint a hableány /

15 Vö. RÁ CZ János, *A magyar tenger metafora*, Magyar Nyelv, 2013/4., 449.; KAZINTZY Ferenc, *Magyar ország geographica, az az, földi állapotjának le-rajzolása, melyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szededetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szivességgel viseltetnek, szemeik eleibe terjesztett*, Kassa: [k.n], 1775.

16 KISFALUDY Sándor, *A szent-mihályhegyi remete* [online], Arcanum.com, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/kisfaludy-sandor-48BD/ii-kotet-regek-4D7C/a-szent-mihalyhegyi-remete-4F9D/>

17 CSOKONAI Vitéz Mihály, *A tihanyi Ekhóhoz* [online], Arcanum.com, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/csokonai-vitez-mihaly-5088/1803-5BA0/a-tihanyi-ekho-hoz-5CA7/>

18 JÓ ZSEF Attila, *A hullámok lágy tánca...* = *Uő, Összes versei II.*, Budapest: Balassi, 2005, 342.

melle a sás közt, úgy ragyog, / sötét fejét a torzsba fúrta, / mozdulatlan nyakát sze-
 liden / körülhullámozzák a kurta fűrtök. Moszatba ér a karja széle: / afféle / Oféliát
 vélnél a vízben.” (75.) A nő mint áldozat számos balatoni monda, legenda része, itt
 azonban a látvány (a vízszint fölé a felhajtóerő következtében kvázi jóga-halpozban
 emelkedő felsőtest, a tekintet elől rejtve maradó, a gravitáció nehézkedésével alá-
 süllyedő altest, lábak és arc) egyszerre lesz párhuzamba állítva Hamlet Oféliájával,
 valamint a mitikus haltestű lény, a habléány képével, és ez intertextuális kapcsola-
 tot teremt Shakespeare művével: „Ruhája szétterülve / Mint habléányt tartá fenn
 egy korig; / Miközben régi nótákból danolt, / Mint ki nem is gyanítja önbaját; / Vagy
 olyan teremtmény, ki a víz-elem / Szülötte és lakója. Csakhamar / Azonban ittas és
 nehéz ruhái / Dallam-köréből levonák szegényt, / Sáros halálba.”¹⁹ Schein Gábor is
 jelzi, hogy a víz Nemes Nagynál sok esetben a női princípium jelölője, míg a száraz-
 föld a maskulinitásé,²⁰ Berszán István pedig a feminin korpuszt a Balaton kvázi tes-
 tével azonosítja.²¹ A vers egészét tekintve az első rész funkciója éppen az, hogy a
 halott lány és a vízbe gázoló fiú oppozíciójával a természeti képződményben fellel-
 hető kettősséget prekonceptcionálja: nemcsak a női és a férfi minőség komplemen-
 ter viszonya definiálható, hanem a természetben fellelhető erőviszonyok is. Minden
 tó, így a Balaton területét is a határoló földdarab, a meder, a szárazföld jelöli ki, és
 fordítva, vagyis a két közeg kölcsönös egymásra hatása, egymásra utaltsága felold-
 hatatlan. Másrészt a jelenet előrevetíti a bomlásnak a korpusz és a víz tartós érint-
 kezése során bekövetkező folyamatát, „a szépségnek, a szerelemnek ez a szembe-
 sítése a biológiai rothadással”²² hordozza a test pillanatnyi szexualizálásának és
 mulandóságának élményét, kontextualizálva Baudelaire *Egy dög* című versének
 alapszituációját is: „Meséld el, lelkem, a szép nyárhajnali látványt, / melybe ma sze-
 münk ütközött: / Az ösvényforduló kavicsos homokágyán / váratlan egy iszonyú
 dög / nyitotta, lábait cédán magasba lökve, / mig izzadt méreg járta át, / élénk,
 gúnyosan és semmivel sem törődve, / kipárolgással telt hatát [...] A mocskos has
 körül legyek dongtak, s belőle / folyadékként és vastagon, / fekete légiók, pondrók
 jöttek s nyüzsgöve / másztak az élő rongyokon. // S mindez áradt, apadt, mint a hul-
 lám, s repesve / s gyöngyözve néha felszökelt; / a test bizonytalan dagadva-lélegez-
 ve sokszorozott életre kelt. // S e világ muzsikált, halkan zizegve, lágyan, / mint futó
 szél a tó vizén, / vagy mint a mag, melyet a gabonaszitában / ütemre forgat a
 legény.”²³ Erősz és Thanatosz együttállásának freudi-deleuze-i tapasztalatában,²⁴ a

19 William SHAKESPEARE, *Hamlet*, ford. Arany János, szöveggond., jegyz. Fabiny Tibor, Budapest: Ikon, 1993, 203.

20 Vö. SCHEIN, *l. m.*, 57.

21 Berszán István ökokritikai olvasatában a női testet a Balaton testével azonosítja. „És a tájnak is lehet teste. Nem pusztán anyagi szubsztrátuma, mint a tónak a víz, a hegynek a kő, hanem valódi, úgy értem viselkedő teste.” BERSZÁN, *l. m.*, 88.

22 NEMES NAGY Ágnes, Babits Mihály: *A csengetyűsfű = Uó, A névtelenek senkiföldje: Összegyűjtött tanulmányok, esszék*, Budapest: Jelenkor, 2022, 350.

23 Charles BAUDELAIRE, *Egy dög*, ford. SZABÓ Lőrinc = Szabó Lőrinc, *Örök barátaink I.*, Budapest: Osiris, 2002, 442–444.

24 Lásd: Gilles DELEUZE, *Mi a halálösztön?* ford. SIMON Vanda, *Thalassa*, 1997/1., 32–38.

természet produktív és destruktív mozzanatok magába foglaló körforgásában a test porrá, majd tájjá válik, a „karton fürdőruha-maradvány”, amely „örzi rajta a százzadot”, a női test tájidegen emléke, a civilizáció nyoma lesz.

A versben így két narratív szint egymást ellenpontoszó működése lesz érzékelhető, amelyek egyúttal a tájpoétika kétféle megvalósulásának is tekinthetők. Az egyik az ember halála kapcsán az áldozat felmutatásának szakrális olvasatát teszi lehetővé: ezt jelzik az emberi és a haltest viselkedésének párhuzamát felerősítő szöveg helyek („mint habléány”; „fejét a torzsba fúrta”; „moszatba ér”), de a harmadik rész sarus, balatoni eredetmítoszra utaló óriás-, vagy biblikus kontextusokat teremtő prófétaalakja; a negyedik rész emberfigurájának (a halász, a megváltó, és szintén a próféta) megjelenése, „Krisztus halálának perce”; az ötödik résznek a színeváltozás és a kereszthalál aktusára is utaló, elsötétülő égboltja; a dionüszoszi áldozat képe a második és ötödik egységben egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy megváltástörténetként váljék értelmezhetővé a szöveg.²⁵ A folyamatnak a táj egyszerre tanúja és elszenvedője: a második szerkezeti szál a természet temporális meghatározottságára reflektál, és a saját ritmusa szerinti változásait viszi színre. Ilyen a nap járásához viszonyítva felismerhető rendezettség: „A rézvörös, a szürke / egymásba fúrta törét, / tusakodik az alkony, / reszket a tág levegő-ég. / Nem mozdul mégse: reszket, / rezeg a kétszínű metszet, / állja a hab, míg felszökik, / a metsző szélvész karcait.” (78.) A mozgalmas tájkép azért tűnik kiszámíthatónak, ezáltal konstansnak, mert az ellentétes irányú mozgások (behatolások) azonos erővel, egymást kioltva, majd reaktíválva hatnak az ismétlődésben: a táj ilyen értelemben vett erotizáltságával²⁶ a természet önazonossága nem, csak mintázata módosul. Másrészt a képződmény az évszakok, az évek, az évszázadok, évezredek időbelisége szerint is definiálható, ahol a rajta végbement műveletek jellege nem, csak tartama és gyakorisága változik: „A kisebb tó, a fok mögött. / A nagy víz hajdan erre járt. / Levendula-mezők között / látni a geológiát.” (76.) A műveletek isteni, profetikus tevékenységhez való kötődése („Hegyet gyúr, szétszakít, / humuszt morzsol hamuból, / s iszonyatos lábujjai kiállnak a saruból.” [77.]) a geológiai, geotermikus folyamatok emberi mértékkel és érzékszervekkel befogadhatatlan jellegére mutat rá. Abban a tájképben, ami itt feltárul, minden természeti tárgy folyamatokra, múltbeli történésekre utal: ahogy a másik tó létezése a vulkanikus működések mementója, úgy a „rézvörös” és a „szürke” is – túlmutatva a naplementében fénytörésbe kerülő hegység vízióján – a vulkán kitörésének (láva) és kihűlésének (vulkanikus tufa) termékét is magában hordozza. A „mocsári tó” (76.) kifejezés pedig – amely a szláv eredetű Balaton szó etimológiai gyökerének a tükörfordítása,²⁷ implicit módon utalhat a Pribina fejedede-

25 Ennek részletes kifejtését lásd SCHEIN, *l. m.*, 59–60.

26 Deleuze Freud-értelmeze szerint az erotikus reláció „megalapozza az örömelvet” „melyet az izgalom energetikai relációja és a sejtek biológiai összefüggése alkot”, és „ezt az erotikus alapító viszonyt »ismétlésként« lehet és kell meghatározunk... az izgalomra irányuló ismétlésként; az élet momentumának, avagy a még az egysejtűek számára is szükségszerű egyesülésnek az ismétléseként.” DELEUZE, *l. m.*, 33.

27 Vö. HOFFMANN István, *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 46–49.; RÁCZ, *l. m.*, 448.

lemmel, a tónak a nevét „kölcsonzó” mocsárvárral, Zalavárral kapcsolatos eredet-történeti bizonytalanságra,²⁸ arra, hogy „maga a haza is narratíva, annak a népnek a története, elbeszéléstudata, mely e tájakon él.”²⁹ Hasonló módon jelenik meg a tó temporális változása: „Mint nádcukor / csorog belé a hold, / elforrt már a féllévté, / mig délibb napja volt, / csak ősszel látni, ha higúl, / s felszál a gőz a domb hegyéig” (76.); „színe alatt, színe felett / halottak, roncsok, repülők, / alapító oklevelek” (76.). Az utóbbi sorok olyan fogalmakat jelölnek, amelyek a humán teljesítőképeségen való túllépés emberi igényét bizonyítják: míg a repülő és bármely jármű egyfajta mediális implantátumként az antropomorf test képességeinek kiterjesztéséért felelős (és lehetővé teszi, hogy az ember például a madarakhoz váljon hasonlatossá)³⁰, addig az alapító oklevél a humán létezés időbeli határoltóságát függeszti fel, amennyiben az emberi tudást a tárgyak időtállóságával igyekszik szavatolni. Azonban a megjelölt fogalmak egyfajta „temporális-motivikus kétirányúságot” és „kiegészítő”, „ellenpontoszó”³¹, viszonyt hordoznak, abban az értelemben is, hogy a repülő a víz alatt ronccsá válik (ha nem eleve roncsként kerül a víz alá); a gondosan őrzött, a közösség identitását meghatározó alapító oklevelek (a Tihanyi Alapítólevéltől egészen a Zalavári Alapítólevélig) pedig az őrzőjükkal, a megőrző épülettel, vagy épp a táj egy darabjával együtt el is sülyedhetnek, elveszhetnek az idők során.³² Mindez persze – az ember által, idővel, elvileg – a memória működtetése során átörökíthető, lemásolható, újra feltárható, felszínre hozható: a dinamikus, kettős orientáltságú folyamat éppúgy mutat a létező dolgok megjelölésére, a nyelv közegében való megteremtődésére, azaz az ember és a világ közötti viszony létesítése szempontjából nélkülözhetetlen mentális térképek létrejöttére, ahogy

28 Lásd ehhez ZÁKONYI Ferenc, *Balaton*, Budapest: Panoráma, 1973, 17.; GERGELY Katalin, *Erődítészeti Zalavár-várszigeten: Régi ásatások: új eredmények*, Archeológiai Értesítő, 2015/140., 115–148.

29 Ács Gábor, *Nemzetfelfogás és magyarságkép Kiss József költészetében* = Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.), *Nemzet - identitás – irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 503.

30 Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York – London: McGraw–Hill Book Company, 1964 (*The Gadget Lover* és *Wheel, Bicycle and Airplane* c. fejezetek).

31 Lénárt Tamás terminológiai meghatározásait, és más megközelítésű értelmezését lásd LÉNÁRT, *I. m.*, 19., 20.

32 A versbeli „alapító okleveleket” az értelmezések rendszerint a Tihanyi Alapítólevélre vonatkozó utalásként azonosítják, a többes számú alak azonban valószínűsíti, hogy a régió ismert és elveszett alapítóleveleinek összességét, a valós és a lehetséges eredet-történetek halmazát, a táj és az ember önazonosságának billenékenységét is érthetjük ez alatt. Az ilyen típusú dokumentumok jelentősége ugyanis sok esetben nem a primer funkciójukban rejlik, hanem a közösség identitásának megteremtésében. A Tihanyi Alapítólevél jelentősége például nyelvtörténeti, helynévtörténeti adathalmazában rejlik. A zalavári apátság alapítólevelének kérdése pedig azért érdekes, mert mindkét fennmaradt alapító oklevél (1019, 1024) 14. századi hamisítvány, az eredeti oklevél tűzvészben semmisült meg. Vö. SZÖKE Melinda, *11. századi nyomok az 1019. évi hamis Zalavári oklevélben*, Névtani Értesítő, 2021/43., 135–143.

annak komplementerére, a létezőként felismert és megnevezett dolgok világból és a nyelvileg meghatározott kulturális emlékezetből való kihullására is. Az alapító oklevelek nemcsak a kollektív identitás stabilitását meghatározó dokumentumok, hanem – épp mulandóságuk, ismételhetőségük, felülírható jellegük okán – annak bizonytalanságát is szükségszerűen jelölik; éppen úgy, ahogy a technikai médiumok egyaránt rámutatnak az emberi faj fejlődési lehetőségére és alapvető tökéletlenségére is.

A Balaton az időjárásnak, az éghajlatnak, a tektonikának és az embernek egyaránt kiszolgáltatott képződményként tűnik fel, amelynek különböző arcait nemcsak a megfigyelői pozíció váltakozása, hanem az elszenvedett antropogén műveletek eltérő jellege is biztosítja. Mint tájegység nemcsak látvány és mítosz, hanem geológiai, geomorfológiai, ökológiai, régészeti és történelmi vizsgálati tárgy is. Ilyen értelemben a valós vagy elveszett, meghamisított vagy helyettesített eredettörténeti dokumentumok és egyéb ember alkotta tárgyak, illetve az élettelen emberi testek egyrészt akkor lehetnek a tó felszíne fölött és alatt is, ha a vízszint változik (amely folyamat évszázadok óta az évszakok és az emberi beavatkozások sajátosságaihoz igazodva, a meder feltöltésével vagy lecsapolásával, a partszakasz megművelésével vagy beépítésével, vasúthálózati fejlesztésével vagy fürdőhely-tervezésével összefüggően alakul³³); másrészt ha az ember a mélybe juttatja és feltárja, felszínre hozza azokat. A „színe alatt, színe felett” sor mintegy magába sűríti az időt: a tárgyak és a tó állapotainak idő- és térdimenziói egymásba csúsznak, egyszerre érzékelhetőek a múltbeliségükben, a jelenükben és a lehetséges jövőjükben is. Egyfajta „hiperlátvány” jön létre, „időben lezajló cselekedeteket nézünk oldalról vagy hosszirányban, minden esetet együtt látunk”³⁴: a táj történetiségét így a természetből kikülönülő ember, és a természet részévé váló (emberi? isteni?) aktivitás oppozíciója és dinamikája teremti meg. Ez az idő- és képsűrítő szövegalkotási eljárás jelenik meg a vers utolsó, hetedik egységében, amely a korábbi képeket variálja: az alkotóelemek ugyanazok, azonban az architektúra változik: „Állja a víz a szél marását, / tusakodik az alkonyat, / holdtalan éj lesz – meg ne lássák, / takard el vele arcodat, / halott a

33 Vö. Cholnoky Jenő például 1936-os könyvében a Balaton természeti szépsége mellett a turisztikai felhasználás lehetőségei mellett érvel: „A mély alpi tavak tehát sohasem fagnak be úgy, mint a Balaton. Nyáron meg viszont az a +4 C hőmérsékletű víztömeg nem engedi annyira fölmelegedni a felszíni rétegeket, mint ahogy a Balaton vize fel tud melegedni, hisz a napsugár egészen a fenekéig lehat a tónak! [...] A tó sekélységének hatása van az állati és növényi életre is. Az északi part öbleit nagy szélességben lepi el a nádas, a tó vízében pedig messze elterjed a hínár. A hínár a halak legjobb ívő-helye, de a fürdőzőknek nagyon alkalmatlan. Könnyű volna valami jó kotrógépet állandóan munkában tartani a tavon, hogy a fürdőhelyek előtt minden nyáron szaggassa ki a hínárt és szedje föl a lágy iszapot. Bele lehetne az anyagot dobálni a Kis-Balatonnak azokba a részeibe, amelyek ma már sem víz, sem szárazföld terület s lassankint ott jó réteket lehetne művelni. Az északi part fürdőhelyei elől kellene csak kikotorni a hínárt, az egészhez képest ez oly keveset jelent, hogy a haltenyésztést semmiképpen sem befolyásolja.” CHOLNOKY Jenő, *Balaton*, Budapest: Franklin, 1936 [online] <https://mek.oszk.hu/00500/00574/html/#2>

34 Vlagyimir FAVOSZKI, *Az idő problémája*, ford. KEMENESI Zsuzsanna = Steve YATES (szerk.), *A tér költészete*, Budapest: Typotex, 2008, 75.

lány, hogy meg ne lássák, / a torzsba bújt, elernyedőben, / de szűk a víz, emeli hátát,
/ mert mélye nincs, csupán időben, / mocsári tó, iszapja fűt, / forró deszkán mutatja
füstjét, / takard el arcod, mindenütt / a rémület s a gyönyörűség, / keblek: szőlőfűrt,
hableány, / suhint a nap, hasad a karton, / iszonyatos lábuuj nyomán / kecskecsacs
az északi parton, / csillagsűrűbe csal az éjjel, / ki bírja el, hogy vége lesz, / meg ne
lássák, a hold se kél fel, / Krisztus halála perce ez –” (78–79.)

A részleges ismétlés a tihanyi visszhang (természeti jelenségként elliptikus nyelvi alakzatokat létrehozó) metapoétikus megvalósításaként is felfogható, ahol a visszahallott szavak eleve részleges ismétléssel, új elrendezésben kerülnek elénk. A hangzás valójában ember és táj „együtműködése”, „kölcsonhatása” során jön létre, de a tihanyi echóra az is igaz, hogy civilizációs jelenség, amely csak a 18. századtól, az „új” apátság felépítésétől létezik, a templom és a domb közötti emberi hang rezonanciájaként, a természetbe való antropogén beavatkozás mementőjeként. A táj „hangját” megszólaltatni a 20. század első felében kulturális rítussá vált,³⁵ a visszhang eltűnése pedig azzal magyarázható, hogy a domb és a templom közötti területet fokozatosan visszaveszi a természet, míg a félszigetet az épített emberi környezet dominálja.³⁶ A hetedik részben explicitté válik a táj ilyen dinamikus változása: az „Állja a víz a szél marását” sor a természetben dúló erőkre, a „mélye nincs, csupán időben” pedig a tavon végzett műveletek, a róla elbeszélte történetek temporalitására mutathat rá, szemben Krisztus halálának – az ember áldozatának – pillanatnyiségével és egyszerűségével. A zárlat a bűn és a megváltás témája felől, a természet feletti (ökokritikai) gyász kontextusában is értelmezhetővé teszi a költeményt, amely így a természet Heideggernél is tetten érhető, egyszerre isteni, humán, archeológiai, biológiai és technikai meghatározottságát viszi színre: „Mi történik a természettel a technika korában, ha a természettudomány kiemeli azt a létezők közül? A »természet« növekvő – jobban mondva, egyszerűen végiggördülő – elpusztítása. Mi volt a természet hajdanán? Hely az istenek megérkezésének és ott-tartózkodásának pillanatára, midőn – még phüszisz-ként – magában a Lét lényegelésében nyugodott. Azóta először létezővé vált, aztán pedig a »kegyelem« ellentettjévé, majd e leértékelés után teljességgel kitették a számító machináció és gazdaság kényszerének. Végül csak »táj« marad és üdülési alkalmatosság – s még ez is mérhetetlenre szabva és a tömegek számára berendezve. És aztán? Ez a vég?”³⁷

A vers egészére jellemző, hogy az örök és a mulandó minőségeket opponálja, a jelenségeket a hétköznapi és a mitikus dimenziója között mozgatja. Míg a táj pillanatnyi látványának rögzítése a tájképben többnyire a táj időtlenségével szembe-sít, és kiiktatja a tér történetének érzékelhető dimenzióját, addig a tájról való

35 Lásd SCHLEICHER Veronika, *Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között*, PhD-disszertáció, Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2014, 91.

36 Vö. ZÁKONYI, I. m., 57.; SCHLEICHER, I. m., 93.

37 Martin HEIDEGGER, *Beiträge zur Philosophie. Vom Ereignis*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann Verlag (Gesamtausgabe, Band 65), 1989, 277. A szöveghely fordítása: CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó, *Martin Heidegger gondolkodása mint egy lehetséges tájfilozófia alapja*, Varia, 82–113.

beszéd a teret időbeliséggel ruházza fel. A Balaton mint térbeli természeti képződmény eleve rendelkezik időbeliséggel,³⁸ de a táj történetéhez az emberi odafordulás, a megfigyelés, a megnevezés, a felhasználás, a leírás, a mitizálás aktusa is hozzátartozik: az emberi tekintet által végrehajtott birtokbavétel mintha első lépése lenne annak az át- vagy kisajátító, egyszerre társadalmi, nyelvi és geopolitikai folyamatnak, amely a táj és az ember együttes idejét meghatározza. A nyelv archeológiai teljesítménye révén Nemes Nagy Ágnes *Balaton* című verse úgy viszi színre a természetet, hogy annak nemcsak magától értetődő temporalitását, hanem az ember által mérhető, tapasztalható, elbeszélhető és egyúttal befolyásolt történetiségét is láttatja, hogy a Balatont mint kultúrtörténeti, geológiai, természeti képződményt a szöveg végül is a nyelv terében maga hozza létre.

Irodalom

- Ács Gábor, *Nemzetfelfogás és magyarsággép Kiss József költészetében* = Bényei Péter – Gönczy Mónika (szerk.), *Nemzet - identitás – irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 485–516.
- BERSZÁN István, „*Mégiscsak föld van itt alul, mindenk ellenére föld*”: Nemes Nagy Ágnes költészetének ökokritikai olvasata, *Alföld*, 2017/11., 81–97.
- CHOLNOKY Jenő, *Balaton*, Budapest: Franklin, 1936 [online] <https://mek.oszk.hu/00500/00574/html/#2>.
- CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó, *Martin Heidegger gondolkodása mint egy lehetséges tájfilozófia alapja*, *Varia*, 82–113.
- Csokonai Vitéz Mihály, *A tihanyi Ekhóhoz* [online], Arcanum.com, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/csokonai-vitez-mihaly-5088/1803-5BA0/a-tihanyi-ekhohoz-5CA7/>
- DELEUZE, Gilles, *Mi a halálöszön?* ford. SIMON Vanda, *Thalassa*, 1997/1., 32–38.
- FAVOSZKIJ, Vlagyimir, *Az idő problémája*, ford. KEMENESI Zsuzsanna = Steve YATES (szerk.), *A tér költészete*, Budapest: Typotex, 2008, 71–77.
- FOUCAULT Michel, *A tudás archeológiája*, ford. PERCZEL István, Budapest: Atlantisz, 2001.
- GERGELY Katalin, *Erődítés Zalavár-várszigeten: Régi ásatások: új eredmények*, *Archeológiai Értesítő*, 2015/140., 115–148.
- HEIDEGGER, Martin, *Beiträge zur Philosophie. Vom Ereignis*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann Verlag (Gesamtausgabe, Band 65), 1989.
- HERNÁDI Mária, *A névre szóló állomás: Nemes Nagy Ágnes prózakölteményei*, Budapest: Szent István Társulat, 2012.
- HOFFMANN István, *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 46–49.
- JÓZSEF Attila, *Összes versei II.*, Budapest: Balassi, 2005.
- KABDEBŐ Lóránt, *Az Újhold költői*, Békéscsaba: Megyei Könyvtár, 1988.
- KAZINTZY Ferenc, *Magyar ország geographica, az az, földi állapotjának le-rajzolása, melyet néhány fő-Geographusok munkájából ki-szedetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szívességgel viseltetnek, szemek eleibe terjesztett*, Kassa: [k.n.], 1775.

38 Vö. „Minden térnek – így a tájnak is – van idővonatkozása. Föld- (vagy űr)-történeti és klimatikus múltja és jövője is. A térnek ez az időisége gyakran rejtett, de a tudományok által föltárható.” RADNÓTI, I. m., 261.

- KISFALUDY Sándor, *A szent-mihályhegyi remete* [online], Arcanum.com, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/kisfaludy-sandor-48BD/ii-kotet-regek-4D7C/a-szent-mihalyhegyi-remete-4F9D/>
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és korszakküszöb*, Budapest: Akadémiai, 2018.
- LÉNÁRT Tamás, *Előtt, között, után: Kép és pillanat a Balaton című versében = „...mi szépség volt s csoda”. Az Újhold folyóirat köre – tanulmányok és szövegközlések*, BUDA Attila – NEMESKÉRI Luca – PATAKY Adrienn (szerk.), Budapest: Ráció, 2015, 18–26.
- MCLUHAN Marshall, *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York – London: McGraw–Hill Book Company, 1964
- NEMES NAGY Ágnes, *A gyufaskatulyától Prométheuszig: Összegyűjtött interjúk és beszélgetések*, NEMESKÉRI Luca – LÉNÁRT Tamás (szerk.), Budapest: Jelenkor, 2019.
- NEMES NAGY Ágnes, *A névtelenek senkiföldje: Összegyűjtött tanulmányok, esszék*, Budapest: Jelenkor, 2022.
- NEMES NAGY Ágnes, *Összegyűjtött versek*, FERENCZ Győző (szerk.), Budapest: Jelenkor, 2016.
- RÁCZ János, *A magyar tenger metafora*, Magyar Nyelv, 2013/4., 448–451.
- RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténetei*, Budapest: Atlantisz, 2022.
- SCHEIN Gábor, *Nemes Nagy Ágnes költészete*, Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1995.
- SCHLEICHER Veronika, *Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között*, PhD-disszertáció, Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2014.
- SHAKESPEARE, William, *Hamlet*, ford. ARANY János, szöveggond., jegyz. Fabiny Tibor, Budapest: Ikon, 1993.
- SZABÓ Lőrinc, *Örök barátaink I.*, Budapest: Osiris, 2002.
- SZÓKE Melinda, *11. századi nyomok az 1019. évi hamis Zalavári oklevélben*, Névtani Értesítő, 2021/43., 135–143.
- ZÁKONYI Ferenc, *Balaton*, Budapest: Panoráma, 1973.

The Archeology of the Landscape in Ágnes Nemes Nagy's Poem Balaton

Abstract. Ágnes Nemes Nagy's poem Balaton was first published in the volume Szárazvillám. The text, which has aroused significant critical interest, is examined from the geopoetic, archaeological and cultural-historical contexts of the landscape. I seek to answer the question of how Balaton as a landscape in the text incorporates the geoscientific and cultural meanings of the geographical concept, and how nature becomes a landscape with identity through the archaeological performance of language in the Foucaultian sense.

Keywords: Balaton, Ágnes Nemes Nagy, geopoetics, archeology, poetry of nature

Nagy Csilla
Kassai Pavol Jozef Šafárik Egyetem
lektor
csilla.mizser@upjs.sk